

УДК 343.3.01(477)

Б.М. ГОЛОВКІН, докт. юрид. наук, проф.,
НДІ ВПЗ імені академіка В.В. Сташиса

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕТЕРМІНАНТІВ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ

Ключові слова: негативні явища, економічна, політична, соціальна сфери

Детермінізм – це філософське вчення про універсальний діалектичний взаємозв'язок і взаємозумовленість предметів і явищ природи та суспільства, що утворюють цілісність оточуючого світу, забезпечують його зміни та розвиток. Оточуюча дійсність надзвичайно різноманітна. Кожен предмет чи явище має багато властивостей, які вони розкривають через зв'язок і взаємодію з іншими предметами, явищами. Такі взаємозв'язки і взаємодії характеризуються численною мережею відносин між предметами, явищами матеріального і духовного (ідеального) світу, що відображаються свідомістю людей, перетворюються у внутрішню логіку мислення і втілюються у цілеспрямованій діяльності. При взаємодії вказаних об'єктів відбувається обмін матерією, енергією та інформацією, що у кінцевому підсумку призводить до появи нових та зміни існуючих явищ природи і суспільства.

Похідним поняттям від детермінізму є *детермінація*, що розуміється як підпорядкований об'єктивним законам природи і суспільного розвитку складний процес породження, зумовлення, взаємних трансформацій і динамічних змін явищ, процесів, подій та станів оточуючої дійсності. У процесі детермінації відбувається безперервне відтворення й оновлення різних форм життя, типів відносин, класів явищ і процесів. Кримінологічна детермінація є різновидом соціальної детермінації. Вона пояснює закономірний розвиток і взаємозв'язок суспільного буття із суспільною свідомістю через відносини між людьми, різні види діяльності, у тому числі злочинної.

Нормальний перебіг соціальних процесів забезпечується оптимальним співвідношенням стихійності й усвідомленості, і перебільшувати жодне з цих начал неможна [1, с.39]. У системі суспільних відносин, криміногенні та антикриміногенні явища і процеси взаємопов'язані між собою як діалектичні протилежності і одночасно впливають на суспільну свідомість. Однак відображаються, сприймаються та оцінюються колективним розумом вони по-різному. Криміногенні явища і процеси закономірно детермінують вибір протиправного шляху досягнення цілей лише певної частини людей, у першу чергу тих, що мають антисуспільну спрямованість свідомості і відповідну їй схильність до протиправної діяльності. При поясненні детермінантів злочинності, слід враховувати деякі особливості функціонування суспільної свідомості.

Як писав свого часу А.Ф. Зелінський, відображення, сприйняття та ставлення людей до суспільства, його норм, цінностей, відносин між людьми *завжди пристрадно суб'єктивне* [2, с.10]. Якість (істинність) пізнання оточуючого світу залежить від закладених природою різних генетичних програм (конструктивних і деструктивних), неоднакових когнітивних можливостей (розумових здібностей), характеру рефлексії (своєрідність сприйняття та осмислення соціальної інформації), інтенсивності протікання психічних процесів, а також від соціального досвіду (позитивного чи негативного). Неоднакове суб'єктивне сприйняття і розуміння сторін соціальної дійсності дає відповідь на питання: чому однотипні умови життя детермінують різні форми поведінки?

На особливість причинного пояснення злочинності звертав увагу В.М. Кудрявцев. На його думку, причинні зв'язки злочинності відрізняються від зв'язків, притаманних індивідуальному акту злочинної поведінки [3, с.7]. Звідси випливає, що суспільна (колективна) свідомість порівняно із свідомістю індивідуальною – *якісно інший феномен*, узагальнена форма організації духовного життя, а значить механізм її детермінації, дещо інший. На сьогодні встановлено лише деякі закономірності функціонування суспільної свідомості.

сті. Насамперед, для неї характерний більший ступень викривлення об'єктів, що відображаються. Разом, люди думають і діють не так, як кожен окремо. Тут беруть верх емоції над розумом. Як зазначав Г. Тард, колективна психіка має особливу енергетику, що проявляє приховану людську деструктивність, актуалізує низькі потяги й безпричинну агресію, санкціонує вибір хибного шляху [4, с.108–110]. Окрім цього, суспільна свідомість із певним запізненням реагує на події, явища, зміни у суспільстві. Звідси впливає наступна характерна ознака – консервативність суспільної свідомості, зберігання досвіду минулих поколінь.

Очевидно, що породжувати масову (колективну) злочинну діяльність може не будь-яка, а лише деформована у криміногенному відношенні суспільна свідомість, яку ще називають «кримінально зараженою» [4, с.369]. Тут слід уточнити: *криміногенно деформованими є окремі компоненти* суспільної свідомості, а не суспільна свідомість як цілісний об'єкт духовного життя. Ступень зазначених деформацій може бути різним: низьким, середнім та високим. Їх джерелом напевно виступає деструктивна, духовно низька основа психічної організації певної частини людей. Остання виявляється в ірраціональній схильності до руйнування культурних традицій і цінностей, запереченні самої ідеї добросутності людини, відхиленні від загальноновизнаних норм поведінки, порушенні буд-яких заборон, у тому числі кримінально-правових. Ступень прояву таких деформацій, головним чином, залежить від гостроти суспільних протиріч між потребами, інтересами, цілями усіх членів суспільства і окремих соціальних груп, а також від рівня моральності суспільства та стану правопорядку в ньому. Низький ступень деформацій за певних умов призводить до вчинення різного роду правопорушень. Середній – породжує вчинення так званих ситуативних злочинів. А високий спричиняє стійку злочинну діяльність, у першу чергу рецидивну та організовану.

Виходячи із вищенаведених теоретичних положень теорії детермінації злочинності, спробуємо охарактеризувати комплекс детер-

мінантів злочинності, що діють в економічній, політичній, управлінській та соціальній сферах суспільного життя.

Економічна сфера – це своєрідний фундамент суспільства, що відіграє вирішальну роль у його розвитку. Ринкові відносини у сфері суспільного виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ, обтяжені гострими протиріччями, що породжують криміногенні деформації елементів суспільної свідомості. Класичним протиріччям ринкової системи економіки вважається невідповідність між суспільним характером виробництва та приватнокапіталістичною формою привласнення сукупного продукту праці.

В Україні сформована олігархічна модель економіки [5, с.18]. За оцінками експертів, 75 % національного багатства привласнюють близько десяти великих фінансово-промислових груп [6]. Панування олігархічної моделі економічних відносин супроводжується такими криміногенними явищами як *мінізація та монополізація економіки, поглиблення економічної нерівності, погіршення показників зайнятості та бідністю переважної частини населення*. Все це призводить до збільшення криміногенного потенціалу суспільства і зростання масштабів злочинності.

Про неконкурентоздатність побудованої в Україні економічної моделі свідчать показники міжнародних досліджень. Так, за рейтингом глобальної конкурентоспроможності Всесвітнього економічного форуму, наша держава посідає вісімдесят другу позицію серед сто тридцяти трьох країн світу. У рейтингу корупції Transparency International Україна займає 144-те місце із 175 країн учасниць опитування. У переліку вісімнадцяти країн, яким загрожує дефолт, опублікованому американським виданням Business Insider, країна посіла шосте місце. Окрім цього, Україна має один з найбільших показників зовнішнього боргу у розрахунку на одного жителя, що становить 2,5 тис. доларів США [7].

За різними оцінками, обсяг тіньової економіки в Україні становить від 30 до 45 % від величини внутрішнього валового продукту [8, с.19]. Доходи, отримані від нелегальної еко-

номічної діяльності, частково переводяться на валютні рахунки за кордоном, частково легалізуються у виді інвестицій у банківську систему, виробництво товарів і надання послуг, а також витрачаються на нелегальне фінансування політичних партій, виборчих кампаній, підкуп представників органів влади, управління, правоохоронної і судової систем, вкладаються у прибутковий кримінальний бізнес (наркотогівлю, виготовлення контрафактної продукції, гральний бізнес, контрабанду).

Характерною рисою вітчизняної економіки є кримінальний монополізм на найбільш прибуткові сфери суспільного виробництва (банківський сектор, паливно-енергетичний і гірничо-металургійний комплекси, хімічна промисловість, машинобудування, торгівля, фармацевтична промисловість). На підтримку вказаних секторів економіки йде лівова частка міжнародних інвестицій, дотацій із держбюджету, видаються міжнародні кредити під гарантії уряду, запроваджуються програми пільгового оподаткування. Працювати на ринках фінансів, товарів і послуг, створених зазначеними галузями виробництва, можуть лише суб'єкти господарювання і підприємці, пов'язані із органами державної влади та управління корпоративними інтересами, родинними та корупційними зв'язками.

Зворотною стороною олігархічної моделі економіки є різка диференціація населення за рівнем доходів, низька частка зайнятого населення та бідність основної його частини. У рейтингу ООН за обсягами ВВП на душу населення (за паритетом купівельної спроможності) Україна займає 103 місце (7233 дол. США) серед 181 країн світу. Повідомляється, що Україна залишається єдиною країною світу, яка не здолала кризу 2008–2009 рр., оскільки її економіка дотепер не вийшла на показники до кризового 2007 р. За даними ООН, розрив між доходами 10 % найбагатших і 10 % найбідніших громадян України становить 30:1 (за деякими оцінками навіть 40:1 [9, с.369]), тоді як оптимальним у благополучних країнах вважається показник 6:1, а гранично допустимими 10:1 [10, с.22–24]. Зростаюча поляризація суспільства за рівнем доходів і життєвих

можливостей породжує соціальну напругу, стимулює нелегальні, у тому числі протиправні форми задоволення матеріальних потреб та інтересів значною частиною населення.

Сучасна *політична система* України не забезпечує вироблення та здійснення єдиної й ефективної державної політики у впровадженні демократичних засад та відкритості, принципів верховенства права, незалежності судочинства, гарантування прав і свобод громадян. Для політичної влади характерні такі криміногенні явища і процеси як *клеттократія, корупція і лобізм, маргіналізація еліт, зрощення корпоративних інтересів фінансово-промислових груп, органів влади та управління і кримінальних структур*.

Клеттократична модель організації влади передбачає використання чиновниками владних повноважень з метою швидкого збагачення (примноження капіталів) шляхом розкрадання бюджетних коштів і привласнення майна. Становлення клеттократії, головним чином, відбулося у роки роздержавлення власності та первинного накопичення капіталу кримінального походження. Відомий економіст О. Пасхавер відмічає, що в українському суспільстві сформувалися дві групи домінуючих інтересів – це фінансові інтереси корумпованого чиновництва та бізнес-інтереси власників великого капіталу, які прагнуть забезпечити собі тіньову ренту. Між цими двома групами впливу виникла система олігархічних взаємовідносин [5, с.18]. Такої ж думки дотримується А.М. Бойко. Він з прикритістю констатує олігархічну форму державного правління з високим ступенем криміналізації. Державні службовці найвищого рівня і партійні діячі впливають на економічні та соціальні процеси з метою отримання політичної та економічної вигоди, зміцнення свого владного статусу і впливу [11, с.233]. Отже, більшість фахівців сходиться на думці про те, що потужні фінансово-бюрократичні групи поділили між собою сфери економічних інтересів і владного впливу. До таких груп на республіканському й регіональному рівнях увійшли окремі представники різних політичних партій, засновники фінансово-промис-

лових груп, власники великих підприємств, кримінально орієнтовані підприємці, корумповані чиновники від органів влади і місцевого самоврядування, деякі керівники правоохоронної та судової систем, кримінальні авторитети, громадські діячі та інші впливові особи.

Показником криміналізації влади є рівень моральності її представників та справедливості законів прийнятих нею в інтересах усього суспільства [12, с.277]. Нажаль, обличчя влади не завжди є еталоном порядності і високої моральності. Нерідко органи державної влади на усіх рівнях представляють особи із сумнівною бізнес-репутацією та кримінальним минулим. Мають місце і факти обрання у депутати різних Рад колишніх, а також діючих кримінальних авторитетів. Доводиться спостерігати маргіналізацію політичної еліти, що пов'язано із зрощенням представників корумпованого чиновництва, тіньових бізнесменів, їхніх родичів та наближених до кримінального середовища осіб. Це підриває авторитет самого інституту влади, довіру до неї з боку населення.

Неефективність діяльності влади проявляється у непослідовній державній політиці. Взяти, приміром, правову політику, виражену у системі національного законодавства. Низька якість законодавчої бази, перманентні зміни, доповнення та скасування діючих нормативно-правових актів, багато прогалин і протиріч, надмірна кількість підзаконних нормативних актів – свідчать про нестабільність національного законодавства, відсутність стратегічного курсу його розвитку та низьку ефективність правового регулювання, як такого. У цьому плані показовим є кримінальне законодавство, зокрема Кримінальний кодекс України. За 12 років чинності, змін та доповнень зазнали понад 220 статей КК і цей процес продовжується далі. Низка норм приймалися і скасовувалися на вимогу міжнародних інституцій, а загальний ліберальний курс на гуманізацію покарання, час від часу, змінюється посиленням кримінальної репресії. Неefективна нормотворчість зумовлена не тільки лобюванням корпоративних інтересів фінансово-бюрократичних груп та асимільованих до них структур. Значною мірою вона

пов'язана з існуванням у суспільстві паралельних регуляторів у формі нелегальних цінностей, норм, традицій і санкцій, вироблених для упорядкування системи нелегальних відносин між чиновництвом і бізнесом, кримінальними структурами і підприємцями, владою та громадянами, – на чому наголошує В.І. Шакун [13, с.464–465]. Йдеться про неправове регулювання тіньової частини суспільних відносин, пов'язаних із корупцією і лобізмом, існуючими можливостями задовольняти життєво необхідні потреби та інтереси необмеженого кола людей неправомірним шляхом. На сьогодні такі можливості існують фактично в усіх сферах суспільного життя.

Обслуговує інтереси політичних еліт *управлінський апарат*. У сфері його діяльності склалися розгалужені корупційні відносини між суб'єктами владно-розпорядчого впливу та залежними від їх рішень користувачами адміністративних послуг. Такі відносини отримали назву клієнтурні [14, с.214]. Найбільшого поширення явище клієнтури набуло при здійсненні службових повноважень пов'язаних із: розпорядженням державними і бюджетними коштами; державними закупівлями; приватизацією державного майна; видачею дозволів, ліцензій, квот; перевіркою умов ліцензійної діяльності; постачанням енергоносіїв; фінансуванням загальнодержавних та регіональних цільових програм, у тому числі кредитних; землевідведенням; визначенням пільгових умов діяльності і оподаткування; звільненням від сплати окремих обов'язкових платежів до бюджету тощо. Видами незаконного збагачення службових осіб органів влади є отримання регулярних грошових винагород від суб'єктів господарювання за протегування і лобізм, забезпечення монопольного становища на місцевих ринках товарів та послуг, захист від кримінального переслідування. Окрім цього, деякі керівники органів влади отримують стабільні доходи від кримінального бізнесу пов'язаного із нелегальною конвертацією готівкових коштів, торгівлею контрабандними піддакцизними товарами, паливно-мастильними матеріалами, незаконного використання надр та ін. Також практикується вимагання у

власників великого бізнесу та підприємців відкриття накопичувальних банківських рахунків на підставних осіб, переказ коштів до благодійних фондів і на рахунки фіктивних фірм, примушування суб'єктів господарювання до продажу контрольного пакету акцій підконтрольним чиновникам структурам, вимагання частки доходів від підприємницької діяльності тощо. Поряд із системним незаконним збагаченням керівної ланки органів влади, масового поширення набуло отримання разової (періодичної) незаконної вигоди від пересічних громадян при зверненні до службових осіб виконавчої ланки органів влади та управління фактично з будь-якого юридично значущого питання.

Кризові явища і процеси в економіці, політиці та державному управлінні негативно позначаються на *соціальній сфері*, погіршують рівень і якість життя мільйонів громадян, підвищують соціальну напругу та радикальні настрої.

Для реальних оцінок добробуту населення різних країн британським аналітичним центром був розроблений рівень процвітання країн світу (The Legatum Prosperity Index) – комбінований показник, що включає заробітну плату, якість медицини і освіти, свободи для ведення підприємницької діяльності, рівень безпеки, екологія, рівень корупції, особиста свобода, соціальний капітал та інші (всього 79 показників благополуччя). Серед 142 країн світу Україна посідає 71 місце. Для порівняння: Казахстан 46 місце, Білорусь – 54, Росія – 62 місце у рейтингу. Найгірші показники наша держава має у сфері управління – 121 місце та в економіці – 110 місце [10, с.24].

За даними ООН, яка досліджує рівень життя в 160 державах світу, в Україні на межі бідності перебувають близько 80 % населення [10, с.99]. При цьому, у нас має місце таке ганебне явище як бідність працюючих людей. За підрахунками Держкомстату України трудова зайнятість населення становить трохи більше 60 %, а рівень зареєстрованого безробіття – 8 % від загальної кількості працездатного населення [10, с.125–126]. Іншими словами, мінімум 40 % економічно активних

громадян виключені із сфери суспільного виробництва, не мають стабільних джерел доходів і утворюють групу ризику щодо пошуку нелегальних джерел засобів до існування, у тому числі кримінальних. На обліку у службі зайнятості в середньому перебуває понад 520 тис. безробітних громадян, хоча за оцінками незалежних експертів їх число у рази більше [10, с.131]. Стабільно низькою залишається купівельна спроможність населення. Щорічні обстеження Держкомстатом домогосподарств засвідчили, що лише 10 % опитаних мали доходи, необхідні для пристойного жити і заощаджень; 49 % – повідомили про задоволення повсякденних потреб (у харчуванні, одязі, оплаті комунальних послуг, проїзді у транспорті), при цьому купувати товари тривалого користування, повноцінно відпочивати і лікуватися, не можуть собі дозволити; 38 % – постійно відмовлялися від найнеобхіднішого, крім харчування, а 3 % – не змогли навіть повноцінно прохарчуватися. Реальна цифра щорічного індексу інфляції (споживчі ціни) в державі сягає 18–25 % проти 4–8 % за офіційними розрахунками уряду [10, с.33]. Строкатою виглядає соціально-статусна структура населення за можливостями доступу до ресурсів, необхідних для задоволення потреб та інтересів. За усередненими оцінками фахівців, в Україні приблизно 3–5 % населення – це заможні люди, від 17 до 40 % – середній клас і близько 60 % – становлять бідні верстви населення [9, с.122].

Різка стратифікація населення за рівнем доходів, доступом до соціальних послуг, умовами та якістю життя, породжують криміногенно небезпечну соціальну нерівність, що у свою чергу детермінує соціальне напруження і знижує межу та міру законслухняності значної частини суспільства. В умовах, коли більша половина населення не може задовольнити елементарні споживацькі потреби за легальні доходи, люди масово вдаються до пошуку додаткових доходів, у тому числі шляхом вчинення правопорушень і злочинів. Взаємопов'язані економічна, соціальна та духовна депривації не тільки ослаблюють механізми соціального контролю, а й стимулюють масові відхилення громадян від моральних і правових

норм, серед яких чинне місце посідають порушення кримінально-правових заборон.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко А. М. Детермінація злочинності як вид соціальної детермінації / Бойко А. М. // Право України. – 2009. – № 7. – С. 39–44.
2. Зелинский А. Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении / Зелинский А. Ф. – Х. : Изд-во ХГУ «Вища школа», 1986. – 168 с.
3. Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии (О структуре индивидуального преступного поведения) / В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1968. – 176 с.
4. Тард Г. Преступник и преступление. Сравнительная преступность. Преступления толпы / Тард Г. ; сост. В. С. Овчинский. – М. : ИНФРА-М, 2009. – 391 с.
5. Світовий досвід для України: взаємовідносини великого капіталу з владою і суспільством. – К. : Центр економічного розвитку, 2007. – 66 с.
6. Соскин О. І. Становлення національної буржуазії та середнього класу в Україні / Соскин О. І. // Віче. – 26.11.2009. – № 21.
7. Соскин О. І. Основні складові посткризової економічної моделі України // Економіка ринкових відносин. – 29.11.2011. – № 7.
8. Тітова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання : аналіт. доп. / Т. А. Тишук, Ю. М. Харазішвілі, О. В. Іванов ; за заг. ред. Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2011. – 96 с.
9. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, 2012. – 404 с.
10. Моніторинг розвитку соціальної сфери України за 2012 рік. – К. : Центр перспективних соціальних досліджень, 2013. – 142 с.
11. Бойко А. М. Детермінація економічної злочинності в Україні в умовах переходу до ринкової економіки (теоретико-кримінологічне дослідження) : монографія / Бойко А. М. – Львів : ЛНУ імені І. Франка, 2008. – 380 с.
12. Дремін В. Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества : монография / Дремін В. Н. – Одесса : Юрид. лит., 2009. – 613 с.
13. Шакун В. І. Концептуальні засади розвитку криминологічної науки в Україні / Шакун В. І. // Правова доктрина України : у 5 т. – К., 2005– . – Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку. – 2005. – 1240 с.
14. Закалюк А. П. Курс сучасної української криминології: теорія і практика : у 3 кн. / Закалюк А. П. – К. : Ін Юре, 2007– . – Кн. 2: Криминологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. – 2007. – 712 с.

Головкін Б. М. Загальна характеристика детермінантів злочинності в Україні / Б. М. Головкін // Форум права. – 2014. – № 1. – С. 106–111 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_1_21.pdf

Проанализированы негативные явления в экономической, политической, управленческой и социальной сферах, которые детерминируют современную преступность в Украине.

***

Головкин Б.Н. Общая характеристика детерминантов преступности в Украине

Проанализированы негативные явления в экономической, политической, управленческой и социальной сферах, которые детерминируют современную преступность в Украине.

***

Golovkin B.N. General Characteristics of the Determinants of Crime in Ukraine

Analyzed the negative phenomena in the economic, political, administrative and social spheres, which determine the modern crime in Ukraine.